

ІСТОРІЯ МОВИ

В. А. Глущенко, І. М. Рябініна,
К. А. Тищенко (Слов'янськ)

УДК 811.161.2'0 + 811.161.1'0

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У СТУДІЯХ І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812 – 1880) – видатний філолог, славіст, історик, палеограф. У своїх працях мовознавець звертав увагу на необхідність опису давніх писемних пам'яток, укладання регіональних словників, вивчення тогочасної літературної мови й діалектів, підготовки історичного словника та історичної граматики російської мови (а також української та білоруської) із залученням матеріалу історії інших слов'янських мов, описав основні особливості української мови. Учений уперше розробив теоретичні засади слов'янської палеографії, поставивши її вивчення на наукову основу. Опублікував багато пам'яток давньоруського й давньослов'янського письменства, низку відомих розвідок: „Взгляд на памятники украинской народной словесности” (1934), „История русского языка: курс 1849 – 50 года” (1959), „Мысли об истории русского языка” (1959) та ін. [Глущенко 2016: 6].

Важливими є погляди І. Срезневського на джерела вивчення історії мови. Без сумніву, відомий мовознавець зробив значний внесок у розробку порушеної проблеми. Саме тому його наукові здобутки часто стають об'єктом дослідження сучасних лінгвістичних істориків.

Зазначимо, що стисло про джерела вивчення історії східнослов'янських мов у працях І. Срезневського писали С. Бархударов, В. Глущенко, В. Іванов, В. Макаров, І. Рябініна, К. Тищенко та ін. Ці автори проаналізували й відповідні погляди І. Срезневського. Водночас спеціальних праць, присвячених ґрунтовному вивченню тверджень ученого щодо проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов, у лінгвістиці немає. Сподіваємося, пропонована стаття заповнить цю прогалину.

Мета розвідки: розкрити погляди І. Срезневського на джерела вивчення історії східнослов'янських мов, установити його внесок у дослідження зазначеної проблеми.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розкрити погляди на джерела вивчення історії мови попередників і сучасників І. Срезневського; 2) установити внесок ученого в дослідження проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов; 3) виявити, які твердження І. Срезневського зберегли свою цінність для мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Відомо, що І. Срезневський виділив три джерела вивчення історії мови: 1) дані сучасної мови в сукупності її говорів; 2) дані споріднених їй мов у сукупності їхніх говорів; 3) матеріал давніх писемних пам'яток [Рябініна 2011: 34].

Вагоме місце з-поміж досліджень І. Срезневського посідають праці, у яких автор розглядав стародавні рукописні пам'ятки та стародруки. Дослідник аналізував стародавні писемні пам'ятки, передусім приділяючи увагу літописам. Учений створив програму з вивчення й видання стародавніх рукописних пам'яток, висловлюючи побажання, щоб кожен стародавній рукопис видавали „рядок у рядок”, „буква в букву, згідно з оригіналом” [Срезневский 1959б: 34].

І. Срезневський подав методичні рекомендації для розробки підготовчих матеріалів з історії мови, звернувши увагу на детальний аналіз стародавніх пам'яток і вивчення тогочасних діалектів. Він зазначав, що в пам'ятках потрібно розмежовувати давньоруські та старослов'янські елементи, „не змішувати описок, порівнювати подібне та відмінне” [Там само: 32 – 33].

І. Срезневський висловлював думку про те, що кожен з давніх мовних пам'яток необхідно розібрати окремо в лексичному, граматичному й історико-літературному плані. Порівнюючи кращі записи, потрібно скласти для них найповніший і докладний словник, не пропускаючи жодного слова, жодного відтінку значення, а особливо повну й докладну граматику, не пропускаючи жодної форми, жодної особливості форми. У кожному записі має бути відзначено вплив інших мов. Вплив іншомовних елементів необхідно відмічати також, здійснюючи історико-літературний аналіз пам'ятки щодо її змісту й особливостей викладу.

На думку І. Срезневського, лише внаслідок такого чіткого монографічного перегляду пам'яток мови старої і сучасної, книжної і народної можливо укласти історичні словники й історичні граматики, і лише внаслідок осмислення матеріалів, зібраних у таких словниках і в таких граматах, можна приступити до повної й докладної історії мови [Срезневский 1959а: 100 – 101].

І. Срезневському належить низка чудових палеографічних описів давньоруських пам'яток, наприклад, Грамоти великого князя Мстислава й сина його Всеволода Юр'єву монастирю (1130) [Срезневский 1959б: 46 – 47, 51].

Учений відкривав, описував і вивчав пам'ятки давньоруської мови й укладав давньоруський словник, оброблений і виданий після смерті вченого у вигляді „Материалов для словаря древнерусского языка по письменным памятникам” [Срезневский 1958].

І. Срезневський відзначав цінність давніх писемних пам'яток, зазначаючи, що майже всі висновки про структуру давньоруської мови можна зробити, працюючи саме з пам'ятками, але в них є риси, пов'язані з впливом старослов'янської мови, тому використовувати

матеріал давніх писемних пам'яток потрібно обережно [Срезневский 1959б: 33].

Під час роботи з матеріалом писемних пам'яток І. Срезневський рекомендував „вичленовувати з мови пам'яток усе те, що не могло належати давньоруській мові” [Там само: 34]. Говорячи про близькість давніх слов'янських мов, учений зазначав, що „перші писемні пам'ятки належали до того часу, коли наріччя слов'янські відрізнялись одне від одного небагатьма рисами, причому „руська мова” була найближча до старослов'янської за складом і будовою” [Там само: 65 – 66].

І. Срезневський підкреслював консерватизм мови пам'яток. Він зазначав, що мова в народі змінювалася в різних місцевостях, розпадаючись на говори й наріччя, а в книгах мимоволі утримувалася мова давня. Писарі вводили в мову окремі слова з мови народної, проте робили це тільки ненавмисно, випадково [Там само: 66].

Зазначимо, що І. Срезневський рекомендував обережно користуватися свідченнями давніх писемних пам'яток [Глушенко 1998: 38]. Учений зазначав, що давньоруські пам'ятки „писані на змішаній із церковнослов'янської та руської мові; тому, щоб не заплутатися при розборі їх, необхідно розглядати мову їхню критично; а допомогою для критики слід узяти історію спільної зміни слов'янських наріч, щоб допускати в руській, як можливі, тільки такі зміни, які взагалі можливі в історичному ході розвитку слов'янських наріч” [Срезневский 1959а: 121].

Поряд із „змішаним” характером мови давніх писемних пам'яток східних слов'ян І. Срезневський відзначав також інший недолік, який полягає в обмеженій кількості пам'яток [Там само: 96].

Водночас матеріал давніх писемних пам'яток став важливим джерелом вивчення історії мови. Зусиллями вчених 20 – 60-х рр. XIX ст., зокрема І. Срезневського, було розпочато розробку прийомів опрацювання графіки й орфографії давніх писемних пам'яток. При цьому для дослідника стає характерним диференційований підхід до жанрів пам'яток, що виявилось в протиставленні творів духовного та світського змісту.

Наголосимо, що в аналізований період роблять спроби визначити критерії виділення типових особливостей говорів. У статті „Замечания о материалах для географии русского языка” І. Срезневський висунув ідею лінгвістичного картографування, зазначаючи, що першою приналежністю лінгвістичної географії має бути карта мов, наріч і говорів, яка відбиває лінгвістичне різноманіття народів [Срезневский 1851: 6].

Деякі з тверджень, висунутих мовознавцями в 50-і рр. XIX ст., указували на потенційні можливості набуття наукою про говори повної самостійності. Особливість саме говорів, на відміну від інших складників етнографії, вбачаємо в зауваженнях І. Срезневського про паралелізм процесів, які відбуваються в одному говорі, з процесами, що виявляються

в іншому говорі. З цього приводу є суттєвим зауваження вченого про необхідність урахування фактів „не помітних, але важливих, оскільки те, що привертає увагу в одному наріччі, може бути слабко розвинене чи прикриті іншими фактами в іншому” [Срезневский 1959а: 121].

Розгалуження діалектології та етнографії відбувалося й у галузі створення програм питальників для збирання матеріалу. У 1852 р. І. Срезневський уклав „Програму для збирання зразків народної мови й словесності”, питання якої були не просто пов’язані з діалектами; вони були спрямовані на пізнання „тонкощів” у користуванні народною мовою. Так, пропонували не тільки виявити особливості „вимови”, форм слів та їхніх змін, а й описати особливості сполучень слів, а також вибору слів і висловів. Збирачеві рекомендували наводити якомога більше зразків говору й указувати територію, якою цей говір обмежений. Проблема запису говору зі збереженням особливості вимови (тобто проблема транскрипції), яка виникла під час збирання матеріалу, залишалась нерозв’язаною ще на початку ХХ ст.

І. Срезневський негативно ставився до анкет, за якими пропонувалося збирати місцевий матеріал, пропонуючи нову методику збирання діалектного матеріалу – запис зв’язного тексту [Срезневский 1977: 6; Срезневский 1959а: 121].

З погляду І. Срезневського, по кожному з „наріч руських” і їхніх місцевих „відтінків” необхідно скласти окремо словники та збірки зразків народної творчості й для кожного окремо особливу граматику з розбором пам’яток народної словесності стосовно складу, розміру, форм викладу та змісту. Перехід мови в місцеві видозміни має бути досліджений в окремих монографіях настільки ж чітко, як і розвиток мови почасовий, за пам’ятками, які залишилися з різної доби. Вплив іншомовних елементів необхідно відзначити в кожному наріччі й місцевому говорі окремо [Срезневский 1959а: 122 – 123].

Подаючи конкретну характеристику окремим східнослов’янським мовам, автор вичленовував найважливішу фонетичну ознаку, яка відрізняє українську мову від російської: „Наріччя малоросійське відокремилось від великоруського переважно стислістю вимови твердих і переходом голосних широких від корінного звука в інший” [Срезневский 1959б: 40]. При фонетичній характеристиці української мови І. Срезневський дав справжню наукову характеристику, спрямовану на узагальнення всіх ознак на ґрунті основної, якій підпорядковуються всі інші [Там само: 40 – 41]. Таке висвітлення особливостей мови було на той час новим.

Отже, І. Срезневський подав методичні рекомендації для розробки підготовчих матеріалів з історії мови, звернувши увагу на докладний аналіз стародавніх пам’яток і вивчення тогочасних діалектів [Срезневский 1959а: 121 – 125].

Важливо, що, крім матеріалу давніх писемних пам’яток і сучасних діалектних даних, було виділено й такі джерела вивчення історії мови,

як фольклорні матеріали та мову „зразкових письменників”. На думку І. Срезневського, до записів кожного окремого говору мають бути складені збірки зразків усної народної творчості. Проте, як свідчить наш аналіз, чіткої методики використання зазначених джерел мовознавець не запропонував ні в теоретичному аспекті, ні в практиці своїх досліджень.

Водночас у 20 – 60-і рр. XIX ст. намітилася тенденція до усвідомлення більшої чи меншої вартості того чи того джерела вивчення історії мови, до критичної оцінки джерел [Глуценко 1998: 38 – 39]. Як було зазначено, у працях І. Срезневського розкрито недоліки давніх писемних пам’яток і висунуто тезу про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов у сукупності їхніх діалектів.

Завдання порівняльно-історичних досліджень і деякою мірою їх методологію І. Срезневський убачав у вивченні „народної мови” і „мови книжної”; у відтворенні на основі „порівняльного” дослідження місцевих говорів минулих етапів розвитку мови; у докладному вивченні місцевих різновидів мови у зв’язку з давніми писемними пам’ятками; у з’ясуванні характерних рис кожного говору, наріччя, мови; у виявленні ролі „місцевих обставин” у набутті говором того чи того стану; у вирішенні питання про межі говорів; у створенні карти мов, наріч і говорів, на якій відображалися б „лінгвістичні межі різноманітних народів”; у розгляді східнослов’янських мов у їхньому зв’язку з „іншими співзвучними наріччями та спорідненими мовами”; у дослідженні не лише зовнішніх, а й внутрішніх законів постійної змінюваності „живої” мови; у пізнанні розбіжностей між мовою освіченого й неосвіченого класу та розбіжностей у характері змін цих мов [Срезневский 1959б: 74 – 77].

Отже, у студіях І. Срезневського використано різноманітні джерела вивчення історії мови: матеріал давніх писемних пам’яток, дані сучасних східнослов’янських мов у сукупності їхніх діалектів, явища інших слов’янських мов, свідчення фольклорних текстів.

Матеріал давніх писемних пам’яток став важливим джерелом історичної фонетики й історичної граматики східнослов’янських мов завдяки традиції, яка пов’язує мову цих пам’яток з сучасними східнослов’янськими мовами та їхніми говорами. Зусиллями І. Срезневського було розпочато розробку прийомів опрацювання графіки й орфографії давніх писемних пам’яток. При цьому для дослідника є характерним диференційований підхід до жанрів пам’яток, що виявилось в протиставленні творів духовного та світського змісту.

Також І. Срезневський висунув низку тверджень, які вказували на потенційні можливості набуття діалектологією повної самостійності. Коло діалектних явищ, які вивчали в історичному аспекті, поступово розширювалося. При цьому частині інтерпретацій притаманна певна обмеженість історичного підходу до діалектних явищ східнослов’янських мов, яка виявилася у визначенні напрямів

фонетичних змін, у відмежуванні фонетичних змін і змін за аналогією та у співвіднесенні фонетичних змін у говорах східнослов'янських мов з процесами, що відбувалися в історії інших індоєвропейських мов. Говори східнослов'янських мов досліджували екстенсивним шляхом.

Питання про пріоритетність того чи того джерела вивчення історії мови не було порушено. Водночас у підході до джерел у працях І. Срезневського намітилися нові тенденції, які полягали в критичному ставленні до давніх писемних пам'яток та у твердженні про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов у сукупності їхніх діалектів. Поступово розробляли методiku, згідно з якою факти, узяті з пам'яток писемності, співвідносили з даними сучасних говорів, унаслідок чого досягали інтерпретації цих фактів для різних історичних епох.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в поглибленому аналізі поглядів І. Срезневського на джерела вивчення історії мови.

Література

Глущенко 2016 – Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. : навч. посіб. для здобувачів філол. ф-тів / В. А. Глущенко, К. А. Тищенко. – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. – 96 с.; **Глущенко 1998** – Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глущенко ; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.; **Рябініна 2011** – Рябініна І. М. Джерела дослідження історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. / І. М. Рябініна. – Слов'янськ : Вид. Маторін Б. І., 2011. – 174 с.; **Срезневский 1851** – Срезневский И. И. Замечания о материалах для географии русского языка / И. И. Срезневский // Вестн. рус. геогр. о-ва. – 1851. – Ч. 1. Кн. 1. – С. 6 – 24; **Срезневский 1958** – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. – 3-е изд. – М., 1958. – Т. 1. – 632 с.; Т. 2. – 590 с.; Т. 3. – 614 с.; **Срезневский 1959a** – Срезневский И. И. История русского языка: Курс 1849 – 50 года. Сост. г. Чернышевский / И. И. Срезневский // Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 93 – 132; **Срезневский 1959b** – Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / И. И. Срезневский. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 16 – 81; **Срезневский 1977** – Срезневский И. И. Записка о трудах профессора А. А. Потебни, представленная во 2-е Отделение Академии наук / И. И. Срезневский // Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. Вып. 2. – С. 305 – 324.

Глущенко В. А., Рябініна І. М., Тищенко К. А. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у студіях І. І. Срезневського

Розвідка містить ґрунтовний аналіз поглядів І. Срезневського на джерела вивчення історії мови. Особливу увагу звернено на те, що відомий мовознавець зробив значний внесок у розробку порушеної проблеми. Виявлено, які твердження І. Срезневського зберегли свою цінність для мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст. Визначено, що вагоме місце з-поміж його досліджень посідає аналіз стародавніх рукописних пам'яток, зокрема літописів. У концепції І. Срезневського виділено три джерела вивчення історії мови: 1) дані сучасної мови в сукупності її говорів; 2) дані споріднених їй мов у сукупності їхніх говорів; 3) матеріал давніх писемних пам'яток. Автори розвідки наголошують на тому, що мовознавці 20 – 60-х рр. ХІХ ст., зокрема І. Срезневський, не ставили питання про пріоритетність того чи того джерела вивчення мови. Водночас було висунуто низку тверджень, які вказували на потенційні можливості набуття діалектологією повної самостійності. Коло діалектних явищ, які вивчали в історичному аспекті, поступово розширювалося в роботах І. Срезневського. Тому перспективним є подальше поглиблене дослідження поглядів ученого на джерела вивчення історії східнослов'янських мов.

Ключові слова: джерела вивчення історії мови, східнослов'янські мови, давні писемні пам'ятки, літописи, сучасні говори.

Глущенко В. А., Рябинина И. Н., Тищенко Е. А. Источники изучения истории восточнославянских языков в трудах И. И. Срезневского

Статья содержит подробный анализ взглядов И. Срезневского на источники изучения истории языка. Особое внимание обращено на то, что известный языковед внес значительный вклад в разработку затронутой проблемы. Выявлено, что утверждения И. Срезневского сохранили свою ценность для языкознания ХХ в. – начала ХХІ в. Определено, что важное место среди его исследований занимает анализ древних рукописных памятников, в том числе летописей. В концепции И. Срезневского выделено три источника изучения истории языка: 1) данные современного языка в совокупности его говоров; 2) данные родственных ему языков в совокупности их говоров; 3) материал древних письменных памятников. Авторы статьи отмечают, что языковеды 20 – 60-х гг. ХІХ в., в частности И. Срезневский, не ставили вопрос о приоритетности того или иного источника изучения языка. В то же время был выдвинут ряд утверждений, указывавших на потенциальные возможности приобретения диалектологией полной самостоятельности. Круг диалектных явлений, изучаемых в историческом аспекте, постепенно расширялся в работах И. Срезневского. Поэтому перспективным является дальнейшее

углубленное исследование взглядов ученого на источники изучения истории восточнославянских языков.

Ключевые слова: источники изучения истории языка, восточнославянские языки, древние письменные памятники, летописи, современные говоры.

Glushchenko V. A., Ryabinina I. M., Tyshchenko K. A. Sources of studying the history of East Slavic languages in the studies of I. I. Sreznevskiy

The exploration contains a thorough analysis of I. Sreznevskiy's views on the sources of the history of language research. Particular attention is paid to the fact that a famous linguist made a significant contribution to the development of the given problem. That is why his scientific achievements often serve as the object of research of modern linguistic historiographers. At the same time, special works devoted to the study of I. Sreznevskiy's statements concerning the sources of the history of East Slavic languages research are lacking in linguistics. This factor determines the relevance of the proposed article. It is defined that a significant place among the studies of I. Sreznevskiy is occupied by works in which the author considered ancient written memorials and incunabulas. In these works the researcher analyzed the ancient written memorials, focusing first of all on chronicles. In the conception of I. Sreznevskiy three sources of the history of language research are distinguished: 1) data of modern language in the complex of its dialects; 2) data of the related languages in the complex of their dialects; 3) the material of ancient written memorials. The authors of the exploration emphasize that linguists of the 20 – 60's of the XIXth century, in particular I. Sreznevskiy, did not raise the question of the priority of the source of language research. Thus, the material of ancient written memorials became an important source of studying the history of language. The development of methods of graphics and spelling analysis of ancient writing memorials was begun. Furthermore, for studies of that time, a differentiated approach to the genres of memorials becomes to be distinctive, which was traced in opposition between works of spiritual content and secular ones. Also a number of allegations were made that pointed to the potential possibilities for dialectology to gain its own independence. The range of dialect phenomena studied in the historical aspect was gradually expanded, in particular in the works of I. Sreznevskiy. Prospects for further exploration we foresee in the in-depth analysis of the scientist's views on the source of studying the history of language.

Key words: the sources of the study of the history of language, East Slavic languages, ancient manuscripts, annals, modern dialects.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2018 р.

Прийнято до друку 21.05.2018 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.